

ydre kunne det derfor se ud som om, de havde tilpasset sig den lutherske lære, hvorimod de på de indre linier stadig holdt fast i deres gamle gudstro. Den udbredte forestilling om, at den lutherske ortodoksi sejrede afgørende under stormagtstiden, holder således ikke for en nærmere prøvelse. De svenske teologers og præsters »folkfostran« var ikke så succesrig, som en senere tids historikere gerne har villet se det.

Malmstedts bog slutter med en kortfattet oversigt over den videre udvikling i 17- og 1800-tallets svenske kirkeliv, hvor Malmstedt dels ser på de elementer fra 1600-tallet, som levede videre, og dels på de forandringer, som vitterligt indtraf.

For alle, der beskæftiger sig med det, vi bredt kan kalde »folkekultur«, er Göran Malmstedts bog et absolut *must*. Den er ikke alene meget velskrevet og letlæst, den er også uhyre spændende og leverer en lang række nye og ofte overraskende perspektiver på den folkelige religiøsitet i tidlig moderne tid. Den lægger sig i slipstrømmen på en kulturhistorisk tradition, der herhjemme især er repræsenteret ved Georg Hansen, og den leverer vigtigt stof til supplerung af de synspunkter på folkelig religiøsitet, som Charlotte Appel i 2001 fremlagde i sin disputats om fromhed, læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark.

Allervæsentligst er dog, at en undersøgelse som Malmstedts leverer vigtige korrektiver til de makrohistoriske forestillinger om 1600-tallets magtstat, og til forestillingen om statens held med at opdrage og disciplinere sine undersåtter til »maskinelt« lydige individer. Denne noget rigide opfattelse af fortidens mennesker som individer, der nærmest viljesløst lod sig »tøjle« af en centraliserende, magtbegærlig stat, er vel så småt ved at blive forladt af de fleste, men den kan på den anden side ikke nuanceres tit nok. Og det sker heldigvis også ofte, i takt med at den nye mikrohistoriske forskning i stigende grad afslører, at det på lokalplanet gerne stod temmelig skralt til med disciplineringsprocessen i praksis. Alt gik ikke så glat og ligetil, som det kan tage sig ud set fra oven.

Malmstedts bog er dermed et værk, som også danske kirke- og kulturhistorikere kan have endog meget stort udbytte af at stifte bekendtskab med.

Peter Henningsen

THOMAS BREDSORFF: *Den brogede oplysning. Om følelsernes fornuft og fornuftens følelse i 1700-tallets nordiske litteratur.* Gyldendal 2003. 392 sider. 348 kr.

Thomas Bredsdorff tager i *Den brogede oplysning* udgangspunkt i et spørgsmål, som en række tyske filosoffer og samfundsdebattører i 1780'erne tilstræbte at besvare: *Was ist Aufklärung?* Det er ikke Bredsdorffs målsætning at definere oplysning, men de idéhistoriske strømninger, der har givet 1700-tallet navn. Bogen lanceres som et opgør med den traditionelle karakteristik af perioden som tør rationalisme, og Bredsdorff hævder, at i det omfang tidligere forskning har været opmærksom på periodens følelsesstrømninger, har disse været opfattet som sentimentalisme og uegentlig oplysning. Forfatteren argumenterer i bogen for, at følelser hverken var oplysningens »andet«, en modstrøm eller en trodsreaktion på tidens fornuftsdyrkelse; oplysning var i lige så høj grad følelser, og fornuft og følelser kan ikke forstås uafhængigt af hinanden i 1700-tallets litteratur. Blandt datidens litteratur betragtedes fornuft og følelse som komplementære begreber og følelser som en nødvendig forudsætning for erkendelse (side 13 og 279-281). Baggrunden for denne kobling mellem følelser og fornuft finder Bredsdorff i den tyske pietisme og den britiske metodisme. I det danske

monarki kan en radikal variant af pietismen, herrnhutismen, lokaliseres ved Christians 6.s hof, på missionsstationen på Grønland fra 1773 og naturligvis i byen Christiansfeld, der blev etableret i 1773.

En af bogens centrale teser er, at pietismen gav oplysningsbevægelsen vigtige impulser, først og fremmest fordi det var en antiautoritær bevægelse, som eksponerede den opfattelse, at mennesket selv både var ansvarlig for og kunne opnå frelse i den timelige tilværelse. Individualisme, inderlighed og entusiasme var centrale komponenter i pietismen, og de blev videreført i oplysningsbevægelsen i sekulariseret form. Bredsdorff nævner kort, at pietismen indirekte promoverede pædagogiske og sociale reformer, hvilket kom til udtryk i oprettelsen af Det kongelige Vajsenhus i København og rytterskolerne på krongodserne. Omdrejningspunktet i undersøgelsen er imidlertid, hvorledes bevægelsen prægede førende litterater i 1700-tallet, først og fremmest Johannes Ewald, hvis forældre var centrale personer i det københavnske pietistiske miljø. Hos Ewald finder Bredsdorff ikke alene oplysningens pietistiske elementer, men tillige et af modernitetens grundtræk: angst, der blev følgen af, at individet i højere grad opnåede frihed og ansvar for sin egen tilværelse (side 256-267).

Også frimurerlogerne, der blev grundlagt i England i 1717, tillægger Bredsdorff en central plads i oplysningen. Logerne og deres esoteriske ritualer var ikke oplysningens modpol, men et centralt element i oplysningsbevægelsen, ja, ifølge den engelske forfatter Margaret Jacob var logerne oplysningens arnested (side 95 og 107-108). Dette synspunkt tilslutter Bredsdorff sig ikke ubetinget, men påpeger, at såvel logerne som periodens øvrige selskaber praktiserede oplysningsbevægelsens lighedsideal; kendetegnende herfor blev logemedlemmer betegnet som brødre. Inden for logernes rammer kunne medlemmerne eksperimentere med ligestilling, hvilket endnu ikke var muligt i et samfund, der byggede på hierarkiske traditioner. Pietismen og frimurerlogernes udbredelse viser, at oplysningstiden ikke ensidigt var kendetegnet ved lys, men mere broget end den sædvanligvis fremstilles (side 96).

I et kapitel med titlen »Ligeretten« redegør Bredsdorff for, at oplysningsbevægelsen generelt ønskede ligeret, bare ikke for kvinder. Holberg bliver fremhævet som en markant undtagelse, idet han hævdede, at kvinder og mænd grundlæggende var lige. Det er et sympatisk kapitel, men synes at være skrevet ud fra den antagelse, at oplysningens frontløbere på alle andre områder ønskede lighed, og det er ikke rigtigt. Lighed for loven var et centralt krav, men de tog afstand fra social lighed, og politisk lighed indgik ikke i oplysningsbevægelsens samfundsforståelse.

I en historiografisk gennemgang påviser Bredsdorff meget rigtigt, at Horkheimer og Adornos dom over perioden i *Oplysningens dialektik* har rod i romantikkens samfundssyn (side 187-195). Dette er udgangspunktet for Bredsdorffs tese om, at 1700-tallet har fået en for snæver definition og ikke bør reduceres til knastør fornuftsdyrkelse. Tesen underbygges gennem fine analyser af værker af H.A. Brorson, J.H. Wessel, C.M. Bellman og T. Thorild. Det er for så vidt ikke overraskende, at litterater, salmedigtere og dramatikere betragtede følelser som væsentlige, men Bredsdorffs analyser giver et mere facetteret billede af perioden. Den historiografiske gennemgang afslører imidlertid også, at han skal mere end et halvt århundrede tilbage for at finde den tradition, han opponerer imod.

Bredsdorff er litterat, og bogens empiri er primært litterære værker. Spørgsmålet er derfor, hvad der for en historiker er vundet ved denne bog? Først og fremmest introducerer den en debat om, hvad man i 1700-tallet forstod ved

oplysning, der både dengang og i dag pågår i det øvrige Europa. Det skal hilses velkommen. *Was ist Aufklärung?*-debatten kan som nævnt føres tilbage til Tyskland i 1780'erne, men indgår fortsat som centralt element i den europæiske forskningsdebat om perioden. Den har været om ikke oversat, så i hvert fald heller ikke aktivt inddraget i danske sammenhænge, hvor perioden fortrinsvis behandles som en række aktiviteter. Forskellen er så rodfæstet, at den også afspejles sprogligt; 1700-tallet betegnes i de engelsksprogede lande både *The Age of Enlightenment* og *Enlightenment*, i de tysksprogede lande både *Zeitalter der Aufklärung* og *Aufklärung*, og i Frankrig *le siècle des lumières* og *lumières*. Oplysning er i de pågældende sprogområder ikke alene en periodebetegnelse, men behandles tillige som et begreb, en etos og en række overvejelser over forholdet mellem stat og borger. Herhjemme bruges alene ordet oplysningstiden, ikke oplysning som betegnelse for 1700-tallet. Symptomatisk er *reformperioden* en anden dansk betegnelse, dvs. det var en periode, hvor der skete noget konkret, der var reformer, og et hovedtema er, hvor, hvornår og hvordan reformerne blev gennemført, og hvorvidt reformerne kom ovenfra, nedefra eller udefra. Herhjemme er der ikke en parallel tradition for at spørge til, hvad oplysningsbevægelsen ville, og hvilke ideer der drev aktiviteterne.

Bredsdorff stiller ikke alene et relevant spørgsmål, i svaret inddrager han tillige bevægelser, der herhjemme traditionelt betragtes som konserverende elementer i perioden. Frimurerlogerne anskues typisk med en lidt ironisk distance, et felt, der ikke er genstand for seriøs forskning, hvorimod de af historikere og sociologer i både Storbritannien og Tyskland betragtes som selve modernitetens frontløbere. Det er en vinkling, der kan føres tilbage til Ernst Manheims lille bog *Aufklärung und öffentliche Meinung* fra 1933, som både Jürgen Habermas og Reinhart Koselleck drog fordel af i deres gennembrudsværker. Ligeledes behandles pietismen i det øvrige Nordeuropa som en progressiv reformbevægelse, hvilket blandt andet afspejles i tidsskriftet *Pietismus und Neuzeit*. Det er Bredsdorffs fortjeneste, at han genfortolker kendte værker i nordisk litteratur i lyset af denne tilgang. Han bliver dog stående ved kanoniserede forfattere, en mere generel undersøgelse af pietismens indflydelse på oplysningsbevægelsen giver bogen ikke, heller ikke af, hvorvidt de pågældende litterater var eksponenter for strømninger, der var almindeligt udbredt og anerkendt, eller blot var enkeltstående tilfælde. Dette er især en vigtig opgave, fordi Danmark og hertugdømmerne i firebindsværket *Geschichte des Pietismus* (Göttingen 1993-2004) hævdes at være det mest pietistiske land i hele Europa i 1700-tallet, et synspunkt, der lever upåagtet af dansk historieforskning. Hertil kommer, at Bredsdorff mangler at forklare, hvorfor oplysningen ikke var pietisme, dvs. hvordan oplysningen adskilte sig fra pietismen, og hvorfor de følelselementer, som han finder i periodens digtning, hverken var Sturm und Drang eller tidlig romantik. Han skriver, at det ikke var det samme, men redegør ikke for, hvordan og hvorfor de skilte sig ud fra hinanden.

Juliane Engelhardt

PER BOJE OG MORTEN KALLESTRUP: Marked, erhvervsliv og stat. Dansk konkurrencelovgivning og det store erhvervsliv. Aarhus Universitetsforlag 2004. Indgår i Magtudredningen. 303 s. 248 kr.

»Markedet skal være konge – ...«. Med disse fire ord indleder Per Boje og Morten Kallestrup deres bog om konkurrencelovens udvikling. Og hertil kunne forfatterne have tilføjet: »... men i et velfungerende samfund bør monarken